Historicity Research Journal
Volume 1 | Issue 6 | Feb 2015 ISSN:- 2393-8900

Research Article

सत्यशोधक समाज आणि समाजभूषण पंढरीनाथ सी.पाटील

सप□ाळ रामेश्वर वि□म

पी . एच . डी . संशोधक विद्यार्थी , नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स ॲन्ड कॉमर्स, इचलकरंजी, ता.हातकणंगले,जि.कोल्हापूर

सारांश :

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात सामाजिक क्षेत्रामध्ये भिक्षुकी गुलामगिरीच्या पाशात जनतेचे जीवन दडपून □ले होते. तेव्हा जाती पाती, कर्मकांडाच्या कचाटयात सापडलेल्या समाजाला सुधारण्यास संघटित रुप देण्यासाठी महात्मा फुलेंनी दि.२४ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. संपूर्ण महाराष्ट्रामध्ये सामाजिक सुधारणेची दिशा देण्याचे कार्य सत्यशोधक समाजाने केले. याच धर्तिवर महाराष्ट्रामध्ये महात्मा फुलेंची परंपरा त्यांच्या असंख्य अनुयायांनी चालविली इतर प्रांताप्रमाणे पंढरीनाथ पाटलांच्या नेतृत्वाखाली ती विदर्भामध्ये आणि प्रामुख्याने बुलढाणा जिल्हयात कार्यरत होती.

प्रस्तावना :

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये महात्मा फुलेंचे पहिले चरित्रकार पंढरीनाथ पाटलांनी सत्यशोधक चळवळी मार्फत केलेल्या सामाजिक सुधारणांचा आढावा घेतला आहे. त्यासाठी त्यांनी परिषदा, जलसे, वृत्तपत्र व आदि साधनांचा कसा वापर केला यावर सुध्दा प्रकाश टाकला आहे.

जन्म व शिक्षण :

रविवार दि.२० सप्टेंबर १९०३ रोजी दुपारी १२ वाजता, अंबोडा, ता.खामगाव, जि.बुलढाणा येथे पंढरीनाथ सिताराम पाटील यांचा जन्म झाला.[१] त्यांच्या शिक्षणाची सुरुवात स्वतःच्या गावापासून झाली. परिस्थितीमुळे त्यांना इयत्ता ६ वी पर्यंतच शिक्षण घेता आले. ६ वी मध्ये असताना श्री.तुकारमजी कुंभारे नावाच्या शिक्षकांनी पंढरीनाथांना 'ब्राम्हण आणि बहिष्कार' नावाचे सत्यशोधक समाजाशी निगडीत पुस्तक दिले. या पुस्तकाचे वाचन ही घटना पंढरीनाथांच्या आयुष्यात परिवर्तनीय ठरली.[२]

वैचारिक जिवनाची वाटचाल :

पंढरीनाथ पाटलांना बालपणापासून धार्मिक वाचनाबरोबर वृत्तपत्र वाचनाचाही छंद होता. बिजक ग्रंथ, सत्यार्थ प्रकाश व ब्राम्हण आणि बहिष्कार अशा प्रकारची वैचारिक ज्ञानाची भूक वाढविणारी पुस्तके ते वाचीत असत. वेगवेगळया प्रकारच्या ग्रंथाच्या वाचनामुळे पंढरीनाथामध्ये चिकित्सक दृष्टि तयार झाली.[३] हळूहळू समाजातील धर्ममार्तंडांचा ढोंगीपणा त्यांच्या लक्षात येऊ लागला. त्यातूनच ते सत्यशोधकी विचाराकडे आकर्षित झाले.

सत्यशोधक चळवळीच्या प्रसारासाठी वापरलेली माध्यमे :

२० व्या शतकाच्या प्रारंभीचा महाराष्ट्रीयन समाज ब्राम्हण्य, जातीवाद, अस्पृश्यता यांनी आतून बाहेरुन पोखरुन निघालेला होता. त्यावेळी उच्चवर्णियांविरुध्द तोंडातून 'ब्र' काढण्याची कुणालाच हिम्मत होत नव्हती. गावात, शासनात, समाजात विशिष्ट वर्गालाच मान सम्मान होता. अशा वेळी विदर्भात समतेची हाक देणारे व सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमाद्वारे "मानव मानव एक है" असा संदेश घरोघरी पोहचविण्यास समाजभुषण पं.पाटील समोर आले. रुढी परंपरेच्या पर्वताशी टकरा देण्याचे, सामना करण्याचे कठीण काम अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत सत्यशोधक चळवळी मार्फत केले. त्यासाठी त्यांनी पुढील माध्यमांचा वापर केला.

सत्यशोधक परिषदा :

पंढरीनाथ पाटीलांनी समाजसुधारणा करण्यासाठी सत्यशोधक परिषदांचा वापर केला. त्यामध्ये बुलडाणा जिल्हयातील पहीली सत्यशोधक परिषद १३ मे १९२३ रोजी वरखेड या गावी भरविली.[४] जळगांव तालुका सत्यशोधक परिषद १७ व १८ डिसेंबर १९२३ रोजी बुलडाणा जिल्हयातील जळगाव तालुक्यातील सावळा येथे झाली.[५] दि.४ व ५ जानेवारी १९२५ अकोट तालुका सत्यशोधक परिषद झाली.[६] सन १९२५ साली पंढरीनाथ पाटलांच्या सहकार्याने ॲड.केशवराव बागडे यांच्या अध्यक्षतेखाली सत्यशोधक समाजाचे अखिल भारतीय अधिवेशन अमरावती येथे संपन्न झाले.[७] वऱ्हाड मध्यप्रांत सत्यशोधक परिषद दि.८ एप्रिल १९२८ रोजी पुण्याचे केशवराव बागडे यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाली. या बैठकती पं.पा. प्रांतिक सत्यशोधक परिषदेच्या कार्यकारी मंडळाचे जनरल सेक्रेटरी पद व प्रांतिक ब्राम्हणेकर कॉग्रेस समितीच्या सेक्रेटरी पदाची जाबाबदारी सोपविण्यात आली.[८] दि. २० एप्रिल १९२८ मध्ये मु.अस्तगाव ता.जळगाव येथे बुलडाणा जिल्हा सत्यशोधक समाज परिषदेची बैठक संपन्न झाली.[९]

वरील सर्व परिषदांमध्ये सत्यशोधक समाजाची तत्त्वे, चळवळीची गरज, सामाजिक, धार्मिक व शिक्षण विषयक सुधारणांवर प्रकाश टाकला गेला. यामुळे समाजातील वाईट चालीरीती, रुढी परंपरा यांच्यावर वचक बसली. लोकांमध्ये वैचारिक जागृती मोठया प्रमाणात झाली.

सत्यशोधक जलसे :

सत्यशोधक चळवळी मध्ये समाज, लोकजागृती बरोबरच सत्यशोधक जलस्यांनी शिक्षण प्रसाराची पताका हाती घेतली व लोकांना शिक्षणाचे महत्व पटवून दिले. पंढरीनाथ पाटलांनी जलस्यांच्या माध्यमातून समाज जागृती बरोबर सत्यशोधक समाजाच्या तत्वांचा प्रसार केला. पंढरीनाथ पाटलांनी स्थापन केलेल्या नायगावच्या जलस्थामध्ये बालविधवांच्या स्थितीवर व शेतकरी वर्गाची पिळवणूक, समाजातील अनिष्ठ रुढी, प्रथा परंपरा विरोध करणारी दृश्य दाखविली जात.[१०] अश्याप्रकारे पंढरीनाथ पाटलांचे सत्यशोधकी जलसे समाजाच्या विकासासाठी प्रचार करीत.

खाजगी पत्रव्यवहार :

खाजगी पत्रव्यव्यवहारावरुन त्यांनी केलेल्या कार्याचा आपणास परिचय येऊ शकतो. त्याचे काही नमुने पुढील प्रमाणे-

दि.१७ मार्च १९२७ रोजी एक पत्र बाबुराव पाटील यांनी अकोला येथून पंढरीनाथ पाटलांना पाठविले ते २३ मार्च १९२७ रोजीच्या जळगाव ताठे ता.अकोट येथील व्याख्यानासाठी येण्याचे निमंत्रण होते.[११]

पंढरीनाथ पाटलांनी सामाजिक सुधारक म्हणून जवळजवळ सर्व महाराष्ट्रामध्ये परिचित झाले. त्यामुळे बाहेरच्या जिल्हयातुनही समाज सुधारणा करण्यासंबंधी निमंत्रणे येऊ लागली. असेच एक पत्र दि.१२ सप्टेंबर १९२७ रोजी कसबे सुकेणे , नासिक येथून पंढरीनाथ पाटलांना पाठविले. यामध्ये मार्गदर्शनासाठी बोलविण्यासंबंधी विनंती केलेली होती.[१२]

दि.१९ सप्टेंबर १९२७ रोजी खामखेड (जि.बुलडाणा) येथून बाळाभाऊ व दानाजी पाटील यांनी पंढरीनाथ पाटीलांना जेधे मेशन पुणे येथे पाठविलेल्या पत्रामध्ये पद्यातून ते सामाजिक स्थितीची जाणीव व पंढरीनाथ पाटलांना समाजप्रबोधनासाठी येण्यासाठी विनवनी करतात.[१३] सन १९३३ मध्ये नागपूर येथे सत्यशोधक समाजाचा हिरक महोत्सव यशस्वी करण्यासाठी पंढरीनाथ पाटलांनी सर्वोतोपरी मदत केली.[१४]

महात्मा फुले यांचे पहिले चरित्रकार :

पंढरीनाथ पाटलांचे ऐतिहासिक कार्य म्हणजे त्यांनी सन १९२७ रोजी महात्मा फुलेंच्या जन्मशताब्दी समारंभा निमित्त' महात्मा फुलेंचे पहिले चरित्र' प्रसिध्द केले. मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आणि जनतेच्या हाती एक नवे वैचारिक शस्त्र दिले. मराठी व इंग्रजी भाषातून पुढे ज्योतिराव फुलेंची जी चरित्र प्रसिध्द झालीत त्या सर्वाचा पाया म्हणजे पंढरीनाथ पाटलांनी लिहलेले 'महात्मा फुलेंचे पहिले चरित्र' होय. नंतर दि.१४ ऑक्टोबर १९३८ साली 'महात्मा ज्योतिबा फुले यांचा अल्प परीचय' हे दुसरे पुस्तक प्रसिध्द केले.[१५]

पंढरीनाथ पाटलांची साताऱ्यास जंगी मिरवणूक :

महात्मा फुलेंच्या जिवनावरील लिखाण केल्यानंतर ते संपूर्ण महाराष्ट्रात परीचित झाले. दि.१७ नोव्हेंबर १९४७ रोजी सातारा येथे महात्मा फुले जयंती कार्यक्रमासाठी गेले. महात्मा फुलेंच्या फोटोची मिरवणूक हत्तीवरुन शहरात काढण्यात आली होती व त्याचबरोबर पंढरीनाथ यांची सुध्दा मिरवणूक एकवीस बैलगाडयामधून काढण्यात आली होती. पंढरीनाथ पाटील त्या मिरवणूकीने धनिनीच्या बागेत पोहचले. तेथे त्यांच्या अध्यक्षतेखाली फुले जयंती उत्सवाची प्रचंड सभा झाली.[१६]

सत्यशोधक चळवळ : सामाजिक समतेची पाऊलवाट :

सन १९७१ मध्ये 'राष्ट्रवीर' या वृत्तपत्राचा सुवर्ण महोत्सव विशेषकांच्या लेखामध्ये पंढरीनाथ पाटील म्हणतात "सर्व मानव जातीतील जातीभेद धर्मभेद, लिंगभेद अथवा रंग भेद इत्यादी मानले जाऊ नयेत आणि सर्वांना समान अधिकार असून सर्वांनी एकमेकांशी सत्याने, न्यायाने आणि समानतेने वागले पाहिजे. याचा पुरस्कार व अमल महात्मा फुलेंनी आमरण केला."[१७]

सत्यशोधक विचाराचा प्रभाव :

पंढरीनाथ पाटलांनी समाजिक कार्याच्या प्रभावातून शिक्षणाला अग्रक्रम दिला. डॉ.पंजाबराव देशमुख यांना अमरावती येथे 'शिवाजी शिक्षण संस्था' स्थापन करण्यासाठी बहुमोल सहाय्य केले. स्वतः चिकली जि.बुलडाणा येथे १९२२ मध्ये 'मराठा बोर्डिंग' उघडले. संपूर्ण बुलडाणा जिल्हयामध्ये शाळा, महाविद्यालय उघडून बहुजन मुलांसाठी शिक्षणाची द्वारे खुली केली.[१८] शि□□ाबरोबरच बुलडाणा जिल्हयामध्येच नव्हेतर संपूर्ण वऱ्हाडमध्ये (वीदर्भ) आनंद स्वामी व पंढरीनाथ पाटील यांनी सत्यशोध□ी जलसे व भाषणे यांच्या माध्यमातून गावपातळीपर्यंत लोकजागृतीचे काम केले. त्यामुळे अंधश्रध्देला मोठया प्रमाणात आळा बसला. लोक जाणीव पूर्वक डोळसपणे आपले धार्मिक विधी ब्राम्हणेत्तरांमार्फत करु लागले. सत्य हा धर्म आहे हे लोकांना कळु लागले. म्हणून त्यांनी भटभिक्षुकांना धार्मिक पुजापाठ व विधीसाठी बोलावणे बंद केले. सत्यशोधकीय विचारांचे लोक शेतकऱ्यांना संघटित होण्याचे आवाहन करीत आपल्या मुलांना, मुलींना शिकवून शहाणे करण्याचा सल्ला देत. अंधश्रध्देचा विरोध करुन ल□समारंभ, तेरवी सारख्या कार्यक्रमास अवास्तव खर्च □मी करुन कर्ज बाजारी न होण्यास अधिकारी वाणीने सांगत.[१९]

मे १९२८ च्या कालखंडामध्ये बुलडाणा जिल्हयामध्ये पंढरीनाथ पाटलांनी चालविलेल्या सत्यशोध□ चळवळीचा परिणाम समाजामध्ये दिसू लागला. आडगाव राजा (बुलडाणा) येथे लखुजीराव जाधव यांच्या वंशातिल दोन तीन लग्ने, चौथा (बुलडाणा) येथे रा.अमृता गायकवाड, जयवंता जाधव, रामा महार, तसेच पाडळी वीरसिंगपूर पळसखडे, दत्तपूर, देहळधार येथे सत्यशोध समाजाच्या पध्दतीने अनेक लग्ने झाली. यामध्ये पुरोहित्व ब्राम्हणेत्तर व्यक्तीने केले.

जळगाव जामोद येथे रंभाजी जाधव यांच्या भाच्याच्या लग्नामधील सर्व कार्यक्रम सत्यशोधक समाज पध्दतीनुसार पार पडले. स्पृश्यास्पृश्यता हा भेदाभेद मनात न आणता सहभोजनाचा कार्यक्रम आनंदाने व यशस्वी रीतिने पार पडला असे रायभान जाधव यांनी विजयी मराठा वृत्तपत्रास कळविले.[२०]

जीवावरील कठीण प्रसंग :

समाज जागृतीच्या या कार्यापायी पंढरीनाथाची दोन-चार प्रसंगी मृत्युच्या दाढेतून सुटका झाली. असाच एक प्रसंग सन १९२८ रोजी पंढरीनाथ पाटील साखरखेर्डा या गावाहून शेंदुरजन या गावी प्रवास करीत होते. पायी जात असताना ब्राम्हण जमीनदाराच्या सांगण्यावरुन गुडांनी त्यांना मारण्याचा प्रयत्न केला. परंतु मारेकरी गुंड मित्र बनले.[२१]

अशा प्रकारे पंढरीनाथ पाटलांच्या सर्व कार्यावरुन त्यांची निरीक्षण शक्ती, बहुजन समाजाविषयी असलेली सुधारणेची तळमळ, शिक्षणाच्या आस्थेबरोबरच महात्मा फुलेंच्या विचारांची पेरणी करण्याचा मार्ग वाखाणण्याजोगा आहे. अशा या सत्यशोधकी समाजभुषण पंढरीनाथ पाटलांचा मृत्यू २ ऑक्टोबर १९७८ रोजी झाला.

संदर्भ □ंथ

१) दांडगे ना.जा., महात्मा फुले यांचे आद्य चरित्रकार समाजभूषण पंढरीनाथ सीताराम पाटील यांचे चरित्र, पैनगंगा पब्लिकेशन, बुलडाणा, २००५. पृ.क्रं.५-६.
२) प्रा.चव्हाण व्हि.ए., समाजभूषण पंढरीनाथ सीताराम पाटील यांचे जीवन दर्शन, चिखली, १९६८. पृ.क्रं.४-५.
३) दांडगे ना.जा.-पूर्वोक्त. पृ.क्रं.१८.
४) ि□त्ता, पृ.□.२७.
५) ि□त्ता, पृ.□.३२-३३.
६) दै.सत्यप्रकाश, तासगाव, दि.१ जुलै १९२५. (संग्रहित-शाहू संशोधन □द्र, □ल्हापूर)
७) चोपडे अशोकराव, मराठवाडा व विदर्भातील सत्यशोधक चळवळीचे साहित्य, कॅन्डीड प्रकाशन, वर्धा, १९८८. पृ.□.३३४.
८) ि□त्ता, पृ.□.४०.
९) पाटील मुकुंदराव (संपा), दै.दिनमित्र, दि.२० एप्रिल १९२८. (संग्रहित-शाहू संशोधन □द्र, □ल्हापूर)
१०) दलितमित्र पं.सी.पाटील, जयंती उत्सव अखिल भारतीय सत्यशोधक समाज अधिवेशन ३४ वे स्मरणिका, २००६. पृ.क्रं.५१,५२.
११) बाबुराव पाटील (जळगाव ताठे) येथून पं.सी.पाटील (ब्राम्हणेत्तर ऑफिस, वर्धा), पत्र दि.१७/०३/१९२७. (संग्रहित-शाहू संशोधन □द्र, □ल्हापूर)
१२) □सबे सु□णे (नाशिक) येथून पं.सी.पाटील (जेधे मेन्शन, पुणे) पत्र दि.१२/०९/१९२७. (संग्रहित-शाहू संशोधन □द्र, □ल्हापूर)
१३) बाळाजीभाऊ (खामखेड) येथून पं.सी.पाटलांना जेधे मेन्शन, पुणे येथे पत्र दि.१९/०९/१९२७. (संग्रहित-शाहू संशोधन □द्र, □ल्हापूर)
१४) बाहेकर आ.अ. (संपा), समाजभूषण पंढरीनाथ सीताराम पाटील गौरवग्रंथ, २०००. पृ.क्रं.५.
१५) प्रा.चव्हाण व्हि.ए.-पूर्वोक्त, पृ.क्रं.२६,२७.
१६) देसाई श्यामराव (संपा), दै.राष्ट्रवीर, बेळगाव. दि.५ डिसेंबर १९४७.
१७) दाजीबा देसाई (संपा), साप्ताहिक राष्ट्रवीर सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, बेळगाव, १९७१. पृ.क्रं.६७, ६८.
१८) बाहेकर आ.अ.-पूर्वोक्त. पृ.क्रं.१७.
१९) पाटील मुकुंदराव (संपा), दै.दिनमित्र, दि.७ जानेवारी १९२४.
२०) शिंदे श्रीपतराव (संपा), विजयी मराठा, पुणे. दि.४ जून १९४८.
२१) प्रा.चव्हाण व्हि.ए.-पूर्वोक्त, पृ.क्रं.२३.